

УДК 159.9

ОСОБИСТІСНА РИГІДНІСТЬ В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ

Мельничук О.Б., к. психол. н., доцент,
завідувач кафедри галузевої психології та психології управління
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

У статті проаналізовано феномен особистісної ригідності в аспекті проблем становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери. Показано, що високі показники особистісної ригідності є своєрідними перешкодами (психологічними бар'єрами) у процесі становлення професійного інтелекту та реалізації професійної діяльності фахівців соціальної сфери. Досліджено особливості прояву показників особистісної ригідності у студентів. Визначено психологічні засади коригування високих рівнів особистісної ригідності як умови становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери в процесі професійної підготовки.

Ключові слова: професійний інтелект, професійний інтелект майбутніх фахівців соціальної сфери, становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери, особистісна ригідність.

В статье проанализирован феномен личностной ригидности в аспекте проблем становления профессионального интеллекта будущих специалистов социальной сферы. Показано, что высокие показатели личностной ригидности являются своеобразными преградами (психологическими барьерами) в процессе становления профессионального интеллекта и реализации профессиональной деятельности специалистов социальной сферы. Исследованы особенности проявления показателей личностной ригидности у студентов. Определены психологические основы коррекции высоких уровней личностной ригидности как условия становления профессионального интеллекта будущих специалистов социальной сферы в процессе профессиональной подготовки.

Ключевые слова: профессиональный интеллект, профессиональный интеллект будущих специалистов социальной сферы, становление профессионального интеллекта будущих специалистов социальной сферы, личностная ригидность.

Melnychuk O.B. PERSONALITY RIGIDITY IN THE CONTEXT OF FORMATION PROBLEMS OF PROFESSIONAL INTELLIGENCE OF FUTURE SOCIAL SPHERE SPECIALISTS

In the article the phenomenon of personality rigidity in the aspect of formation problems of professional intelligence of future social sphere specialists is analyzed. It is shown, that high indices of personality rigidity are a kind of obstacle (psychological barrier) in the process of professional intelligence formation and professional activity realization of social sphere specialists. The features of personality rigidity indices manifestation among the students are studied. The psychological basics of high personality rigidity indices correction as a condition of professional intelligence formation of future social sphere specialists in the process of professional training are determined.

Key words: professional intelligence, professional intelligence of future social sphere specialists, professional intelligence formation of future social sphere specialists, personality rigidity.

Постановка проблеми. Реалізація стандартів сучасної професійної освіти визначає нові вимоги до інтелектуального та особистісного розвитку фахівців в різних сферах. Сучасний фахівець повинен не лише володіти системою відповідних предметних знань зі спеціальності, а й мати сформований професійний інтелект, що дасть йому змогу успішно виконувати фахові завдання та проявляти творчість в професійній діяльності, та професійно значущі особистісні якості, що сприятимуть професійній самореалізації і самоактуалізації та визначатимуть ефективну професійну самовмотивованість. Вимоги до професійного інтелекту та професійно значущих особистісних якостей фахівця соціальної сфери ґрунтуються на визначенні специфіки його праці, яка полягає у наданні

соціальної та психосоціальної допомоги різним кризовим категоріям населення. Така професійна діяльність передбачає постійну особистісну взаємодію з різними особами, що перебувають в складних життєвих обставинах (малозабезпечені, безхатьки, безробітні, інваліди, вимушено переміщені та ін.), та висуває підвищені вимоги до емоційного, соціального, внутрішньо особистісного видів інтелекту як складових професійного інтелекту фахівців в цій галузі.

Саме тому актуальним є дослідження умов та чинників, що визначають (сприяють чи є перешкодами) становлення професійного інтелекту в процесі підготовки у ВНЗ до такої професії, що в майбутньому впливатиме на ефективність трудової діяльності. В контексті проблем становлення

професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери ми розглядаємо особистісну ригідність як одну із можливих перешкод (психологічних бар'єрів) розвитку спеціальних здібностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури показав, що у наукових дослідженнях в різних галузях психологічного знання розглядалися певні аспекти означеної проблеми. Так, наприклад, в працях О. Бондарчук, Л. Карамушки, С. Максименка вивчалися питання дослідження особистості як суб'єкта професійної діяльності; в роботах Ж. Барон, Р. Нісбетт знаходимо аналіз проблем становлення інтелекту в процесі освіти; в наукових публікаціях В. Ільїна, В. Нікітіна піднімаються проблеми активізації інтелектуальної діяльності студентів; в наукових працях Г. Залевського, О. Бокової відображені питання змісту особистісної ригідності та її взаємозв'язку з поведінковими та, зокрема, з професійними установками; проблеми професійної підготовки сучасних фахівців соціальної сфери піднімалися в роботах О. Мельничук, Є. Холостової. Втім, аналіз наукової літератури показав, що безпосередньо дослідження особистісної ригідності як психологічного бар'єру процесу становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери не здійснювалося.

Постановка завдання. Таким чином, соціальна значущість проблеми, необхідність подальшого розширення теоретичних та прикладних досліджень особливостей становлення професійного інтелекту в процесі професійної підготовки фахівців соціальної сфери і обумовили вибір теми нашого дослідження. Об'єкт дослідження – професійний інтелект майбутніх фахівців соціальної сфери. Предмет дослідження – особистісна ригідність як психологічний бар'єр становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери. Мета дослідження – дослідити особливості прояву особистісної ригідності майбутніх фахівців соціальної сфери як психологічного бар'єру у процесі становлення професійного інтелекту та ефективного здійснення ними в подальшому професійної діяльності. Завдання дослідження:

1) Розкрити особливості та роль особистісної ригідності у системі особливостей професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери.

2) Визначити рівні вираженості показників особистісної ригідності у майбутніх фахівців соціальної сфери як одного з психологічних бар'єрів процесу становлення їх професійного інтелекту та успішності професійної діяльності в майбутньому.

3) Визначити психологічні засади коригування високих рівнів особистісної ригідності майбутніх фахівців соціальної сфери як однієї з умов становлення їх професійного інтелекту та умови професійної готовності до здійснення ними ефективної професійної діяльності.

Головною **метою** цієї роботи є розкриття особливостей прояву особистісної ригідності як психологічного бар'єру в системі внутрішніх чинників, що опосередковують основні тенденції становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери.

Виклад основного матеріалу дослідження. В психології ригідність (від лат. *rigidus* – жорсткий, твердий) тлумачать як трудність (навіть до повної нездатності) до зміни визначеної суб'єктом програми діяльності (намірів, дій, рішень тощо) в умовах, що об'єктивно потребують її перебудови. Розрізняють когнітивну ригідність (труднощі в перебудові сприймання та уявлень в змінній ситуації), афективну ригідність (труднощі зміни емоційних реакцій на змінені об'єкти емоцій) та мотиваційну ригідність (труднощі перебудови системи спонукань в змінених обставинах, що потребує гнучкості та зміни характеру поведінки). В сучасній психологічній науковій літературі ригідність як властивість особистості відносять до однієї з найбільш значущих, рівень якої обумовлений взаємодією особистісних характеристик та характеристик середовища (складність завдань, привабливість діяльності, наявність небезпеки та ризику тощо) [1, с. 344].

В роботах Г. Залевського ригідність аналізується з позицій системного (структурно-рівневого) підходу та інтерпретується як складна багатовимірна якість (чи стан), що визначає активність і спрямованість особистості (прагнення до нових вражень та знань, пасивне прийняття стереотипів, емоційне неприйняття нововведень тощо) та має свою феноменологію, механізми виникнення і особливості прояву в поведінці суб'єкта. При високих рівнях ригідності, внаслідок порушення взаємодії внутрішнього та зовнішнього поведінка особистості обумовлюється переважно внутрішніми чинниками без врахування вимог зовнішньої ситуації, отже, особистість наполегливо та мимовільно проявляє повторювані форми поведінки, що втратили доцільність та об'єктивно потребують зміни [2; 3].

Визначаючи особливості пізнавальної ригідності, О. Бокова зауважує, що труднощі сприймання та усвідомлення зовнішньої оцінки, впливають на розуміння власних внутрішніх проблем, спотворюють самоо-

цінку поведінки, мотивів, цілей тощо, а це, в свою чергу, призводить до фрустрованості як порушення рівноваги між сферою потреб та реальністю. В цілому автор розуміє ригідність як системну якість, що є інтегральним показником відкритості психологічної системи людини та обумовлює ряд особистісних проявів, таких як схильність до змін, мобільність, стійкість, суб'єктивний локус контролю тощо [4, с. 42; 5]. При змінах соціальної реальності особистісна ригідність призводить до неадекватності сприймання зміненої ситуації та ускладнює переструктурування моделей поведінки [3; 4].

Ригідність є своєрідним захисним механізмом, що блокує інформацію, яка не відповідає уявленням людини про світ, перешкоджаючи прийняттю нових рішень, якщо вони не відповідають наявним на даний момент уявленням, ускладнюючи цим зміну точки зору і пізнавальну децентрацію, що визначає інертність суб'єктивних позицій. Особистісна ригідність також ускладнює рефлексію минулого, людина фокусується на подіях минулого, утримує в свідомості неактуальні несучасні знання, важко набуває нового досвіду [4].

В працях О. Лук'янова показано, що особистісна ригідність спотворює ідентифікацію людини з зовнішнім та внутрішнім світами та може призводити до повної нездатності людини адекватно визначати себе в реальності [6]. При зміні способу життя особистісна ригідність виступає бар'єром, що заважає виходу за межі звичної поведінки та життєвих обставин, в яких необхідно змінити усталені поведінкові стереотипи [4, с. 42].

З огляду на сказане можемо резюмувати, що особистісна ригідність є важливою системоутворюючою властивістю особистості, що може виконувати як позитивну роль в розвитку особистості, підтримуючи внутрішню рівновагу, стабільність та постійність психічного складу особистості, так і (при високих рівнях) виступати своєрідною перешкодою до необхідних особистісних трансформацій у змінюваних зовнішніх обставинах, бути психологічним бар'єром до прояву гнучкості, мобільності, пластичності в різних сферах життєдіяльності людини (в тому числі і в професійній).

В контексті змісту професійної діяльності фахівця соціальної сфери високі рівні особистісної ригідності, на нашу думку, однозначно можна розглядати як перешкоди та психологічні бар'єри до формування спеціальних здібностей в структурі професійного інтелекту таких фахівців. Оскільки специфіка професійної діяльності фахівця в цій галузі пов'язана з постійно змінюва-

ними умовами, взаємодією з новими клієнтами, необхідністю прийняття рішень в складних критичних (нетипових) ситуаціях професійної взаємодії, це вимагає від нього прояву адекватної обставинам мобільності, гнучкості, пізнавальної та особистісної децентрації тощо. Саме тому в процесі професійної підготовки особливості особистісної ригідності визначають успішність формування професійно значущих якостей, зокрема професійного інтелекту, а також системи ціннісних орієнтацій в професії, професійної компетентності тощо. В такому ракурсі високі рівні особистісної ригідності як психологічні бар'єри становлення професійного інтелекту ускладнюватимуть ефективну професійну діяльність фахівця в майбутньому.

З огляду на вищесказане актуальним є вивчення особливостей прояву особистісної ригідності майбутніх фахівців соціальної сфери та визначення можливостей подолання та коригування високих рівнів її вираженості як однієї з умов ефективного становлення професійного інтелекту в процесі підготовки у ВНЗ.

Пілотажне дослідження в рамках визначеної теми здійснювалося нами в березні-квітні 2016 року на базі факультету соціально-психологічних наук та управління НПУ імені М. Драгоманова, вибірку дослідження в кількості 95 осіб склали студенти четвертих та п'ятих курсів спеціальностей «Соціальна робота» та «Соціальна допомога», які щойно завершили проходження виробничої практики. До завдань дослідження входило визначення особливостей прояву показників особистісної ригідності у майбутніх фахівців соціальної сфери як умови становлення (при домінуванні високих рівнів – психологічного бар'єру) їх професійного інтелекту та ефективності майбутньої професійної діяльності.

Вивчення особливостей прояву показників особистісної ригідності майбутніх фахівців соціальної сфери здійснювалося нами за допомогою Методики виміру ригідності, що дало змогу виявити вираженість параметрів «ригідність – мобільність». [7] Також ми використали авторську анкету «Виробнича практика: мої успіхи та труднощі», питання якої були орієнтовані на діагностику як досягнень, що пережили студенти в процесі проходження практики, так і (через мету та завдання нашого дослідження) ті труднощі, що супроводжували їх входження в майбутню професійну діяльність. Питання, які ми визначали як індикатори проявів особистісної ригідності в ситуації професійної діяльності, стосувалися труднощів комунікативної взаємодії з клієнтами, осо-

бливостей емоційних реагувань в процесі спілкування з різними групами клієнтів, особливостей пошуку та прийняття рішень в ситуації відсутності супервізора чи керівника практики, схильності до творчих та інноваційних способів вирішення поставлених професійних завдань тощо.

Результати дослідження показників особистісної ригідності майбутніх фахівців соціальної сфери за Методикою представлені на рис. 1.

Рис. 1. Рівні вираженості особистісної ригідності

Як видно на рис.1, більшість респондентів (51%) показали вираженість рис «мобільності – ригідності», що відповідає середньому рівню та свідчить про досить гнучку особистісну позицію та здатність переважно адекватно реагувати на змінювану ситуацію. Втім, значна частина досліджуваних (43%) виявили домінування рис особистісної ригідності, що вказує на схильність до стереотипів (пізнавальних, емоційних, поведінкових) в різних сферах життя, труднощі у проявах особистісної децентрації та зміни точки зору тощо. Лише 6% студентів показали високі рівні особистісної мобільності, що дає підстави стверджувати про їх здатність до гнучкості та адекватної зміни реагування та поведінки в різних соціальних ситуаціях.

Схожі результати вираженості показників особистісної ригідності ми отримали при аналізі відповідей анкет респондентів. Так, близько 57% студентів у своїх відповідях зазначили схильність проявляти ригідність чи мобільність залежно від ситуації взаємодії, що відповідає характеристикам середнього рівня вираженості особистісної мобільності. Приблизно 39% опитаних схилилися до інтерпретації своїх особистісних особливостей як таких, що відповідають змістовим характеристикам домінування ригідності, відзначаючи схильність слідувати своїм усталеним принципам, нормам і поняттям взаємодії з різними людьми, та зауважували, що така властивість досить часто «заважала» їм адекватно сприймати та розуміти своїх клієнтів, реагувати на динамічні зміни у професійній взаємодії, швидко оцінювати специфіку ситуації та приймати правильні зважені рішення тощо. Всього 4% досліджуваних респондентів по-

казали схильність до домінування характеристик особистісної мобільності, відзначаючи у своїй відповідях легкість у взаємодії з різними категоріями клієнтів, гнучкість і самостійність у виконанні професійних завдань практики тощо.

Результати дослідження співвідносяться з нашими попередніми щодо вираженості гнучкості – ригідності мислення [8]. Отже, в цілому наведені вище дані засвідчують очевидне переважаання середніх та високих показників особистісної ригідності, які в сукупності своїх проявів є внутрішніми суб'єктивними умовами розвитку професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери в період навчання у ВНЗ. Така представленість показників ригідності, вочевидь, є бар'єром становлення професійного інтелекту та в подальшому може провокувати низьку ефективність професійної діяльності.

Для оптимізації моделі професійного навчання майбутніх фахівців соціальної сфери, що сприятиме становленню професійного інтелекту, важливим є створення специфічних умов освітньо-виховного та освітньо-розвивального професійного середовища, спрямованих на подолання високих рівнів особистісної ригідності та розвиток мобільності і гнучкості в різних особистісних сферах (пізнавальній, емоційній, мотиваційній, поведінковій тощо). Коригування високих показників особистісної ригідності майбутніх фахівців соціальної сфери є важливим завданням професійної підготовки фахівців такого профілю і має здійснюватись через стимулювання проявів творчості та ініціативи, самостійності та інноваційної діяльності, пошук нестандартних рішень в стандартних ситуаціях, розвиток умінь аналізувати та інтегрувати проблеми, шукати обґрунтовані рішення навіть в невизначених обставинах, моделювання ситуацій реальної професійної взаємодії, здійснення волонтерської діяльності, залучення студентів до розробки соціальних проектів і планів, а також систему спеціальних професійно-розвивальних тренінгів, коуч-сесій тощо.

Висновки з проведеного дослідження. З наведеного вище можна зробити такі висновки.

1) Особистісна ригідність є складною інтегральною властивістю, що визначає труднощі особистості ефективно взаємодіяти в соціальному середовищі.

2) Особистісна ригідність як індивідуально-психологічна якість визначає ефективність становлення професійного інтелекту майбутніх фахівців соціальної сфери: домінування високих показників провокуватиме труднощі становлення різних складових

професійного інтелекту (емоційного, соціального, внутрішньо особистісного).

3) Експериментальне дослідження особистісної ригідності студентів – майбутніх фахівців соціальної сфери виявило домінування середніх та високих рівнів. Така ситуація утруднюватиме становлення професійного інтелекту фахівців цього профілю та обов'язково викликатиме труднощі професійної самореалізації в майбутньому.

4) З метою коригування високих показників особистісної ригідності як бар'єру становлення професійного інтелекту в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери необхідно забезпечити систему спеціальних освітньо-виховних та освітньо-розвивальних умов, що сприятимуть розвитку творчості, креативності, гнучкості тощо.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в пошуку визначення засобів та механізмів коригування високих рівнів особистісної ригідності в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Психология. Словарь / под общ. ред. А. Петровского, М. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 344 с.
2. Залевский Г. Филогенетические основы фиксированных форм поведения / Г. Залевский // Сибирский психологический журнал. – 1999. – Вып. 11. – С. 55–58.
3. Залевский Г. Психическая ригидность – флексибельность в структуре личности людей с субъект – субъектной профессиональной ориентацией : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Г. Залевский ; Ин-т образования Сибири, Дал. Востока и Севера Рос. акад. образования. – Барнаул, 1999. – 25 с.
4. Бокова О. Теоретические основы изучения личностной ригидности как показателя открытости психологической системы / О. Бокова // Мир науки, культуры, образования. – 2005. – № 4 (47). – С. 40–43.
5. Бокова О. Особенности субъективного контроля у людей юношеского возраста с различной выраженностью личностной ригидности : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / О. Бокова ; Барнаул. гос. пед. ун-т. – Барнаул, 2002. – 21 с.
6. Лукьянов О. Проблема идентичности и психическая ригидность в психологической и образовательной практике : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / О. Лукьянов ; Ин-т образования Сибири, Дал. Востока и Севера РАО. – Томск, 1999. – 28 с.
7. Методика измерения ригидности / Практическая психодиагностика. Методики и тесты / под ред. Д. Райгородского. – Самара : БАХРАХ-М, 2002. – С. 145–149.
8. Мельничук О. Психологічні особливості мислення та професійний інтелект майбутніх фахівців соціальної сфери / О. Мельничук // Теоретичні та прикладні проблеми психології : збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – № 3(38). – Т. 3. – Северодонецьк, 2015. – С. 227–235.